

поможемо тобі воювати. Я призначив війну у березні місяці 25 числа 1929 року. У мене є військо в 1972 чоловік» [19, 3]. Інший лист від селянина з Уманщини: «Нам селянам закрили очі й кажуть, що «це наша влада» і мусимо терпіти всі ці знущання і вимагання. Селяни нетерпляче чекають війну, аби тільки дали зброю в руки селянам, то була б друга революція з комуністичною партією і з тими радянськими пузами, що ссуть кров з бідного трудового селянина» [19, 4а].

Доведені до відчаю, селяни бачили тепер захист своїх інтересів не в організації спілки чи союзу, а у прямій збройній боротьбі з кривдниками: «Ми всі підемо в банди, а то заберуть хліб у селянства і ми будемо сидіти голондими» [14, 46]. Про це переконливо свідчать матеріали таємних офіційних зведень. У першому півріччі 1928 р. було зафіксовано 117 терористичних актів, а з жовтня 1928 до серпня 1929 рр. – 348. Щоправда, влада висвітлювала це у контексті загострення класової боротьби на селі, списуючи все на «куркульські елементи», закриваючи очі на те, що це була безкласова акція протесту проти знущань держави над своїм населенням, що включала представників як заможних та середняцьких, так і бідняцьких господарств.

Таким чином, архівні дані засвідчують факт надзвичайної активності суспільної думки селян, аналіз якої займав важливе місце в політичних технологіях більшовицької влади. Чисельні спеціальні обстеження, таємні звіти та доповіді окресленого періоду показують що, незважаючи на те, що в різних регіонах України існували певні відмінності у причинах, перебігу, учасниках неформальних громадських осередків, простежувалася загальна тенденція наростання селянського громадського руху, який мав широкий спектр різновидів. Так, опозиційні настрої населення коливалися від збройних методів опору владі на початку та наприкінці 1920-х рр. до демократичних спроб співпраці через обговорення комплексу соціальних проблем та утворення незалежних громадських селянських організацій. Спрямування та характер громадського руху були яскравими показниками реакції сільської спільноти на ті чи інші кроки радянської влади. Процес виникнення таких рухів мав доволі складну природу та обумовлювався багатьма, інколи доволі несподіваними, чинниками, в тому числі й суто суб'єктивного характеру. Ігнорування ж вимог та нехтування інтересами більшості населення спричинило критичне загострення взаємовідносин держави та селянства наприкінці 1920 – на початку 30-х рр.

14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2779.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2329.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1987.
17. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2524.
18. ЦДАВОУ. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 154.
19. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2906.

Г. М. Георгізов

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1921 – 1927 рр.

Переживаючи досить складні моменти у процесі розбудови національної держави, Україні потрібен досвід минулих епох, однією з неоднозначних сторінок яких був неп. Саме у цей період радянському керівництву вдалося реалізувати нову суспільно-політичну модель, створивши усвідомості сучасників принципи майбутнього суспільства, головною ідеєю якого став комунізм. Ряд заходів у сфері економічного життя, аграрних відносин, освітній галузі, українізації партійного апарату призвели до остаточного реформування масової психології, менталітету українського населення у 1920-х рр.

Життя та діяльність українського селянства в період непу знайшли своє відображення у творчому доробку вчених, починаючи з 1920-х рр. До найбільш ґрунтовних робіт того часу, присвячених селу, слід віднести дослідження М. Гуревича [1], В. Якиманського [2], О. Осліковської [3]. Серед наукових праць 1950 – 70-х рр., в яких спеціально досліджувалася аграрна політика радянської влади відбудовчого періоду, варто виділити доробок Б. Мигалія [4], І. Ганжі [5], Р. Ляха [6], В. Сидорова [7], В. Марочка [8] та ін. Серед сучасних напрацювань явним кроком уперед стали дослідження С. Кульчицького [9], О. Ганжі [10] та ін. У цілому, здобутки вітчизняної та закордонної історіографії дають можливість виявити взаємозв'язки економічного спротиву селянства, пов'язаного з аграрною політикою більшовиків і натуралізацією селянського господарства, а також подіями, що, зрештою, призвели до політичних трансформацій ленінської доктрини і нової економічної політики радянської влади.

Революція та громадянська війна стали каталізаторами, з одного боку, тотальної ідеологізації народів колишньої Російської імперії, а з іншого – стали базою, на основі якої відбувалася руйнація традиційних основ народної культури. В період революційних подій 1917 – 1920 рр. та на етапі появи УРСР національна свідомість українських селян зазнала впливу ідеологічних чинників, що пропонували злиття особистості, її індивідуальності з загалом, з масою класу. Це відбувалося в руслі двох доктрин, одна з яких претендувала на поліконфесійність, намагаючись замінити собою православну церкву, а інша – проголошувала загальнопланетарний інтернаціоналізм. Однак цей напрям відчутно послабився в очах народних мас після української незалежності 1917 – 1919 рр., оскільки ігнорував питання національної держави.

Основна маса населення спрямовувала своєї рефлексії у більш матеріальному напрямі – до землі-матінки, яка на думку Д. Ібрагімової, в очах селян одвічно була тотожною землеробству, яке виступало космічним процесом, що поєднує час і простір, духовну і матеріальну сфери, людський світ і природу [11, 109]. Попри усі настанови більшовиків, селянин залишався практиком, і тому, якими б не були привабливі і багатобічючі комуністичні гасла, вони залишалися для нього порожнім відволіканням, якщо не базувалися на найважливіших для нього економічних інтересах.

1. Див. зокр.: Абресенко К. О социалистическом перевоспитании крестьянства. – М., 1949; Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 2. – К., 1967; та ін.
2. Безотосний М.Т. Опір сталінізму в Україні (1920-1930-ті рр.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2.
3. Ганжа О.І. Селянські хвилювання та виступи наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. // Український селянин. – 2006. – Вип. 10.
4. Капустян Г.Т. Дві «правди» або українське село в двадцятих роках двадцятого століття. – Кременчук, 2003.
5. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939: Док. и мат. – М., 1998.
6. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-184. – Оп. 1. – Спр. 3.
7. ДАЧО. – Ф. Р-2126. – Оп. 1. – Спр. 25.
8. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. Р-1. – Оп. 3. – Спр. 1671.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2221.
10. ДАЧО. – Ф. Р-185. – Оп. 2. – Спр. 11.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2316.
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2239.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2824.

Вихід був один: скінчити грабунок селянства, змінити екстремістський руйнівний підхід до завдань будівництва в місті і селі, що перешкоджав підйому виробничих сил і виявився основною причиною поглибленої економічної і політичної кризи, з якою зіткнулися більшовики на весні 1921 р. Тому на Х десятому з'їзді РКП(б) Ленін зауважив, що тільки взаємодомовленість із селянством може врятувати соціалістичну революцію [19, 342]. Цей з'їзд дав поштовх не тільки до реорганізації класових підходів у створенні більшовицької держави, а і до реформування всієї державної політики. З огляду на національні особливості українських селян, комуністична доктрина потребувала негайного перегляду, що якнайкраще охарактеризувала промова на з'їзді В. Затонського: "Національний рух був пробуджений революцією. Цього ми не добачили, певним чином прогавили. Ми прогавили той момент, коли піднялося абсолютно природне почуття власної гідності в масах, і той селянин, який звик раніше дивитись на себе з презирством, дивитися з презирством на свою мужицьку мову, почав підводити голову і вимагати значно більше від того, що він вимагав раніше, за царату" [13, 127].

Від кооперування села до кооперування ідеологій та психологій – така була теоретична настанова, розпочато непом, напрямку. Оскільки попередній період військового комунізму вже не вбачався зразковим, треба було переглянути певні тактичні підходи радянської влади до подальшого розвитку суспільства. В. Ленін зміг це зробити, незважаючи на те, що лише за декілька місяців до проголошення в країні рад всезагальної кооперативної, відстоював зовсім інші позиції. "Капітуляція" більшовиків перед ринком, економічними законами означала капітуляцію на теоретичному, доктринальному рівні, що створило вакуум у психічній оболонці свідомості не тільки селянської ментальності, а й ментальності членів ВКП(б).

Соціальна революція, що надала можливість втілення комуністичної парадигми в реальне життя, не призвела до виникнення необхідної психічної установки – стереотипу. Натомість залишався живучим стереотип власника, господаря, що не могло не відобразитися навіть на такій стійкій організації, як ВКП(б). "Серед повітових міських організацій, – зазначено в приписі до звіту про діяльність Одеського губкому за 1922 р., – один з проявів нової економічної політики, явище господарчого нагромадження комуністів, намагання створити більш тривке матеріальне становище, всмоктування в міщансько-обивательське середовище і, як наслідок, відставання від партжиття, обмеження розумових інтересів" [14, 21]. Такі прояви прямої оберненості інсталяційних процесів в ментальності не тільки членів ВКП(б), а й українського селянства, були пов'язані з прорахунками не тільки в ідеологічній площині.

Ідеологічний принцип, навколо якого обертався весь процес інтегрування кооперативу в селянське середовище, тісно пов'язувався з перетворенням кооперативу дрібнобуржуазної – в кооператив соціалістичну. Проте, якщо теоретично концепція кооперативного руху була вже відпрацьована і розглядалася як проміжна на шляху експорту пролетарської революції в найширші верстви населення, то практична сторона її реалізації, пов'язана з класовою переорієнтацією кооперування, була ще попереду і мала забезпечуватися політично виваженою роботою кооперативних органів і відданими радянській владі працівниками. Про цю запобіжну міру йдеться у зразковому плані роботи губкомів партії, схваленому на засіданні організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У 14 жовтня 1921 р., де пропонувалося розпочати кампанію з оволодіння комуністами і членами комне-

замів низовими, сільськими й волосними осередками кооперативу, прийняття партійними осередками рішень про обов'язковість вступу комуністів до кооперативів, ознайомлення широким партійним і безпартійним мас із завданням кооперативу та її організаційним будівництвом [15, 34].

За даними ЦСУ УРСР, до 1923 р. було кооперовано 45,5% господарств, які вирощували цукрові буряки, 62% – хміль, до 30% – постійних постачальників молока. Сільськогосподарські кооперативні товариства користувалися правами: відчужувати шляхом продажу та обміну сільськогосподарські продукти, купувати необхідні їм матеріали і засоби, відкривати майстерні, заводи і підприємства, складати умови договорів, мати представництво в судових органах [16, 1]. Це були роки справжнього "ренесансного" підприємництва і достеменно бурхливого господарювання селянства. На кінець непу в українських селах діяли близько 70 тис. невеликих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції. Серед них продовольчі культури займали 35,3% оброблюваної землі, кормові – 25,1%, круп'яні – 11,7%, кукурудза – 10,6%, технічні – 8,2%. На початок 1927 р. сільськогосподарських товариств в Україні було 10875 одиниць, що об'єднували 1541687 селянських господарств [17, 11].

Сільськогосподарська кооперативна діяльність охопила 82,5% селянських господарств України. Крім спеціалізованих та кредитних, існували змішані кооперативні товариства, в яких разом функціонували індивідуальні, заможного-середняцькі та колективні господарства. Такі товариства були досить диференційовані. Серед членів сільськогосподарських кооперативів незаможні селяни становили 43%, середняки – 48%, заможні – 9%. Частка незаможних господарств в коопсоюзах протягом 1920-х рр. постійно збільшувалася, чому сприяла державна політика в галузі сільськогосподарського безповоротного кредиту, який тільки у 1926 – 1927 рр. становив: на землепорядкування – 1360000, на боротьбу з посухою – 3000000, на переселення – 2000000, з фонду бідності – 5125000, пільгового кредиту по лінії сільськогосподарської кооперативної – 3750000 [17, 22].

Отже, незважаючи на економічну політику більшовиків у 1921 – 1927 рр., політику та ідеологію кооперативу, селяни сприймали її суперечливо. Не останню роль у цьому процесі зіткнення менталітетів відіграла і диференціація селянської свідомості. Якщо запропонована комуністами селянська рівність мала б допомогти пролетаризації села, то економічні підходи не могли не визивати відрази. Приватна власність завжди була невід'ємним елементом селянського менталітету й як тільки більшовицька влада вичерпала мирні засоби боротьби з нею, то розпочала чергову війну з селянством – колективізацію.

1. Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України. – Х., 1927.
2. Якиманський В. Бюджетні селян в 1923/1924 роках. – Х., 1927.
3. Осиковская О. 900 степных селянских хозяйств (К вопросу о дифференциации села). – Одесса, 1927.
4. Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 рр.). – Х., 1974.
5. Ганжа І.Х. Перші колективні господарства на Україні (1917-1920 рр.). – К., 1960.
6. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні 1917-1923 рр. – К.; Донецьк, 1975.
7. Сидоров В.А. Класовая борьба в доколхозной деревне, 1921-1929. – М., 1978.
8. Марочко В.І. Які форми кооперативу існували на Україні в 20-ті роки. – К., 1989.
9. Кульчицький С.В. Історичне місце радянського комунізму // Сучасність. – 1999. – № 6.
10. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000.

11. *Ибрагимова Д.Х. Неп и перстройка. Массовое сознание сельского населения в условиях перехода к рынку.* – М., 1997.
12. *Кульчицький С. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні (1919–1920).* – К., 1992.
13. *Варга Е.В. Проблемы экономической политики при пролетарской диктатуре.* – М., 1925.
14. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГОУ).* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1757.
15. *ЦДАГОУ.* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 417.
16. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ).* – Ф. 582. – Оп. 1. – Спр. 76.
17. *ЦДАВОУ.* – Ф. 582 – Оп. 1. – Спр. 3723.

О. А. Білик

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО В УМОВАХ НАРОСТАЮЧОЇ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНОЇ КРИЗИ ТА ЗГОРТАННЯ НЕПУ

Зі зростанням ролі товарно-грошових відносин, популяризації дрібного виробництва не лише у містах, а й на селі, постає питання врегулювання фінансової сторони взаємовідносин між владою та виробником. З гостротою це питання постало ще за часів радянської влади, коли із введенням нової економічної політики уряд пішов на ряд поступок виробникам, в тому числі й селянству. Сьогодні у цих взаєминах між виробником та владою мало що змінилося. Тому, на наш погляд, фінансове регулювання відносин між владою та виробником є важливим й актуальним завданням сьогодення.

Прикладом таких взаємовідносин може служити фінансова політика радянської влади напередодні хлібозаготівельної кризи та в роки згортання НЕПу щодо головного джерела продовольчого забезпечення країни – селянства. До питання економічної історії українського села неодноразово зверталися такі вчені, як С. Корновенко, В. Лазуренко [4], Г. П'ятаченко [6], Т. Козацька [3], О. Кириленко [2] та ін. З огляду на це, мета статті – дати оцінку подіям, що показують фінансове становище українського села в умовах наростаючої хлібозаготівельної кризи та в роки згортання НЕПу.

Політика всебічного розвитку кооперації, яка лягла в основу соціалізації радянського села, мала значні успіхи в першій половині 20-х рр. ХХ ст. Поступки, які тимчасово були надані селянству із запровадженням непівських змін йшли у розріз із основною союзною економічною політикою. Із другої половини 20-х рр. за планами уряду основний вектор економічного розвитку мав переміститися у бік націоналізованого промислового виробництва. Це пояснювалося тим, що із запровадженням НЕПу приріст промислової продукції зростав із надзвичайно швидкими темпами: у 1921 р. становив 42,1 % від довоєнного, а 1925 – 66,1 % [10]. Таке швидке зростання темпів промисловості та зміна владних орієнтирів на прискорені, а не поступові темпи індустріалізації вимагали значного фінансового ресурсу. Одним із таких джерел фінансового ресурсу було обрано радянське селянство, серед якого помітне місце (за рядом причин) посіло селянство українське. Основною ж сферою регулювання фінансового зростання ресурсу стала податкова система з її множинними виплатами.

До початку 1926 р. сільське господарство за своїми найважливішими показниками впритул наблизилося до довоєнних показників: посівні площі досягли 92,5% (від 1913 р.), чисельність худоби – 88,2 % (від 1916 р.), валовий збір зернових становив 88,1 % [11, 9]. Важливим етапом у становленні фінансової основи радянського села стало рішення квітневого 1926 р. пленуму ЦК ВКП(б), який намітив вирішення завдань, що стояли на шляху

побудови сільськогосподарського податку. Зокрема пропонувалося побудувати податок таким чином, щоб в основу визначеного прибутку включити в об'єкт оподаткування прибутки від неземлеробських заробітків, а також побудувати податку за прогресивним принципом та посилення оподаткування «куркульських» господарств. 26 квітня 1926 р. приймається положення «Про єдиний сільськогосподарський податок», який визначав якісно новий принцип податкової системи – принцип стягнення податку, виходячи із фактичного прибутку.

Ведення колективного господарства, що зародилося у непівські роки, у другій половині 1920-х рр. набуває свого поширення. Це пов'язувалося ще й з тим, що у податковій системі надавався ряд пільг для колгоспів, зокрема за законом 1926 р. діяла 25 % знижка. Повністю від сплати податку були звільнені бідняцькі господарства, щодо середняцьких одноосібних господарств, то навпаки, діючим законом встановлювався посилений контроль за виконанням норм податку. Тиск на заможні верстви селянства («куркулів») чинився не лише заборону купівлі і продажу землі, обмеженням оренди і найму робочої сили, розгортанням сільськогосподарської і споживчої кооперації, посиленням державної допомоги бідності, але й збільшенням оподаткування, «обмежуючи його експлуататорські прагнення» [8, 135].

Характерним явищем для економічного розвитку протягом усього існування СРСР стало відведення значної ролі Україні у формуванні державного бюджету. Зокрема, з 280 млн. крб. сільгосподатку на частку України припадало 70 млн. крб. [8, 136]. При цьому на 1 січня 1926 р. у СРСР входили 6 республік, отже частка республіканських бюджетів у загальносоюзному не була однаковою. У другій половині 20-х рр. дедалі відчутніше виявлялася диференціація селянства, село було поділено за класами, що визначалися за розміром податкових стягнень (див. табл. 1).

Табл. 1

Сільськогосподарський податок за групами селянства [10, 262]

Групи селян	Податок на одне господарство (у крб.)	
	1925/1926 р.	1926/1927 р.
Бідняки	1,83	0,9
Серядняки (одноосібники)	13,25	17,77
Куркулі (заможні селяни)	63,6	100,77

З таблиці випливає, що розмови правлячих кіл про боротьбу лише із заможними верствами були неоднозначними, збільшення податкового тягаря для «куркулів» майже вдвічі не означало повної відміни чи звільнення від сплати сільськогосподарського податку бідняцького господарства. Відповідно до закону, оподаткуванню єдиним сільськогосподарським податком підлягали господарства колгоспників, одноосібні селянські господарства (як середняцькі, так і більш заможні) та бідняцькі господарства, розмір податку визначався з господарства, а не з окремого члена сім'ї. Об'єктом оподаткування за новим законом були площі земельної ділянки незалежно від прибутку з однієї соті гектару.

На думку можновладців, сільськогосподарський сектор економіки у другій половині 1920-х рр. продовжував значно відставати від основних потреб суспільства, зокрема акцент робився на розвиток технічних галузей сільського господарства. Саме цим цілям був підпорядкований «єдиний сільськогосподарський